

Els llibres de viatges en la crítica de Domènec Guansé

Antoni Isarch (Barcelona)

Summary: This paper analyzes Domènec Guansé's critical attention to travel literature in Catalan newspapers, which experiences a major revival from middle 1920's to the beginning of the Spanish Civil War. The introduction of that genre in Catalan literature is part of a wider context encouraging all ways of cultural modernity, such as magazines or non-fiction books. Guansé looks in detail at the most outstanding works by Nicolau M. Rubió i Tudurí, Enric Blanco and specially Aurora Bertrana. Her *Paradisos oceànics* is a milestone in travel books, both for its quality and documentary value and for non-literary issues: primarily the writer's female condition (paradigm of the new cultural role that women have to play) and the cosmopolitanism that it adds to literary circles.

Keywords: Domènec Guansé, literary criticism, travel literature, modernity, readers, Aurora Bertrana ■

Received: 24-09-2021 · Accepted: 12-11-2021

■ 1 Per la «banalitat dels temps moderns»

Un dels productes més característics de la Catalunya republicana va ser el de les revistes gràfiques d'actualitat. *Imatges*, apareguda a mitjan 1930, és un bon exemple de l'estil i el to que adoptaren aquestes publicacions. Amb els precedents del *D'Ací i d'Allà* i d'altres capçaleres espanyoles o franceses com els setmanaris *Mundo Gráfico* o la cèlebre *Vu*, el magazín barceloní dirigit pel periodista Josep M. Planes aspirava a sintonitzar socialment amb una massa àmplia de lectors bo i assumint la modernitat com a divisa, tant en el disseny i la innovació formal com en els continguts culturals que s'hi tractaven (Doria, 2004 i 2007).

D'ençà de l'aparició, *Imatges* fou molt ben acollida entre el públic, que formava llargues cues als quioscs i sembla que en molt pocs dies gairebé exhaurí els trenta mil exemplars del primer número.¹ I, més enllà dels ana-

1 Vegeu «El primer número d'*Imatges*», *La Veu de Catalunya*, 12-VI-1930, p. 4 (matí), i sobretot «El primer número d'*Imatges*», *La Publicitat*, 14-VI-1930, p. 5. L'anònim repòrter conversava amb l'editor López-Llausàs, que agraià «un acolliment superior al que

temes habituals de l'integrisme catòlic, que hi veia «l'aparell que reporta cada dimecres la infecta cacera per les cloaques del món» (Rucabado, 1930), també gaudí d'una acceptació favorable en els cercles periodístics i literaris, que conceptuaven la revista com un espai de convergència dels valors propis de la nova etapa: modernitat, cosmopolitisme, diversificació cultural i normalitat editorial.

El juny de 1930, el crític i periodista Domènec Guansé elogiava que, tot i ser feta en català, la publicació defugia les «invocacions al patriotisme», i per tant, feia de la neutralitat un punt a favor: «jo crec que és també una política, una subtil política, la de fer llegir en català els indiferents de la política, de fer-hi llegir amb el mateix desinterès patriòtic amb què llegim una novel·la francesa, amb què fumem una cigarreta turca o amb què engolim un *cocktail* cosmopolita» (Guansé, 1930a). Poques setmanes més tard, l'autor insistia en la lloança. Des de *La Publicitat*, remarcava que el setmanari «ve a servir el lloc d'aquesta literatura mixta d'informació i de frivolitab», i defensava l'ús del substantiu:

Literatura? Evidentment, els que tenen d'aquest mot un concepte tan solemne com encarcerat, potser faran una ganyota. No obstant, és literatura, com ho és –bona o dolenta– el mateix periodisme. Altrament no és possible tampoc de menysprear-lo com un gènere literari inferior. En primer lloc perquè aquesta mena de literatura pot ésser com una entesa entre el gran públic i els gèneres literaris més elevats. I encara potser una mena de porta d'entrada, d'iniciació, no solament a la literatura, ans per a totes les arts, per a tot el que significa espiritualitat i cultura. Que precisament el que ha de fer una revista d'aquesta mena, és per mitjà de l'anècdota, del color, del pintoresc, desvetllar entre el gros públic una viva curiositat per a tots els productes de la sensibilitat i la intel·ligència. És a dir, ha d'educar-li el gust per fruir de tot el que de més delicat, de més refinat produeix l'escuma de la civilització. I això encara més que en les coses materials, en les d'ordre espiritual. Aquesta és en el fons la veritable funció d'una revista com *Imatges*. (Guansé, 1930b)

Si una societat moderna ha d'oferir totes les manifestacions espirituals possibles, els magazins d'entreteniment també reclamen llur espai dins la literatura entesa *lato sensu*. Al capdavall, afegia Guansé, «no tothom que vol pot arribar a ésser un bon repòrter», perquè l'escriptura periodística llegívola exigeix un lligam amb l'entorn que vol descriure: «El geni potser sí que és essencialment un producte directe de la naturalesa. Un literat entretingut i suggestiu és en canvi un producte de la civilització». Coherentment

podíem esperar», valorava alguns detalls del primer número i conclouïa reiterant la seva «gratitud al públic català per tal com ha respost a la nostra iniciativa, que té molt d'aventura i arriscada».

amb la seva concepció del fenomen periodístic i amb la seva dilatada dedicació des de final de la dècada dels anys deu (Isarch, 2021), per a Guansé el periodisme té tota la legitimitat per consagrar-se com una branca literària més, que jeràrquicament potser se situa per sota dels «gèneres literaris més elevats», però que exerceix la funció essencial d'educar el gust del públic.

Durant els anys republicans, Domènec Guansé insisteix en els avantatges de comptar amb publicacions modernes, amb arguments molt semblants als suara exposats. L'estiu de 1933, per exemple, a propòsit del número d'estiu del *D'Ací i d'Allà*, apunta que el primer objectiu de la publicació és «captivar» el lector, i afegeix:

Però també ésser una lliçó d'elegància i de bon gust, contribuir a fer una societat més afinada, i, això, materialment i espiritualment. Sembla tenir també una tendència cosmopolita i vol, en efecte, familiaritzar-nos amb els aspectes més amables, més seductors de la vida de les ciutats i dels països més saturats de civilització; ens vol mostrar les novetats temptadores i fins els capricis desconeguts. Però el seu cosmopolitisme no li fa perdre el seny; no el fa quedar bocabadat davant les coses de fora. Conserva sempre el sentit crític i sovint, amb una ironia ben catalana, sap somriure's de tot allò que és desmesurat o extravagant. Altrament, si va contra el casolanisme encongit, sap remarcar, valorar les coses nobles i belles de Catalunya. En alguns aspectes diríem que vol ésser un empelt saludable. Frivolitat? Certament. ¿Però qui a estones no se sent atret per les frivolitats adorables? No feu cas dels pedants. No totes les revistes han d'ésser carregades de ciència. El públic, per no enfitar-se, necessita una certa diversitat. Així, *D'Ací i d'Allà*, en el concert de les publicacions catalanes encara una mica incomplet, ve a ocupar un lloc important i ben estratègic. La prova és que s'ha fet un públic que, segons sembla, tendeix a augmentar ràpidament. Un públic al qual pot apartar de certes revistes d'un madrilenyisme plebeu. Un públic al qual pot inclinar a llegir més en català. (Guansé, 1933b)

Si les noves revistes vehiculen el reclam cosmopolita, també ho fan certs llibres de caràcter no ficcional, com *Nits de Barcelona* (1931), de Josep M. Planes. La frivolitat, tant com el cosmopolitisme, denoten una voluntat explícita d'introduir nous elements de valoració no circumscrits a l'àmbit literari, perquè es persegueix un lector que fins aquest moment no s'ha sentit atret per les formes convencionals de la literatura. Això explica la recurrència de Guansé a factors com la lleugeresa, l'antitranscendentalisme, la modernitat o la novetat. Quan n'escriu la ressenya, destaca el canvi de tractament de les nits barcelonines respecte de visions precedents, gairebé sempre més greus i sòrdides:

Ara, però, amb Josep Maria Planes, les nits de Barcelona han trobat un escriptor desembafat i humorista. I els escriptors humoristes procedeixen d'una manera inversa dels

escriptors seriosos, dels poetes. Aquests creen els mites i les llegendes. Els humoristes, les desfan. [...]

Planes, doncs, amb el seu llibre, esvaeix una mica les espesses tenebres que planen damunt la Barcelona nocturna. Penjar-se al seu braç o obrir el seu llibre per recórrer els cabarets i *music-halls*, avui més populars o més elegants de Barcelona o més saturats de records, és tot el contrari d'endinsar-se en cap regió dantesca. I no és amb això que ens deixi les nits de Barcelona convertides en un fàstic. En realitat no fa més que llevar-los hieratisme i psicologia complicada. Reportar tot el que en aquests recers de la nit hi ha de banalitat, de poca-solta, de ridícul, d'avorriment. I, per què no? Tot el que hi ha d'amable, de plaent, de cosmopolita i d'elegància més o menys autèntica o marcida.

Amb tot això Planes ha aconseguit de fer un llibre molt viu, i sobretot molt divertit. Però el seu propòsit potser no ha estat únicament el de divertir els lectors. L'ha guiat, en escriure'l, una inspiració generosa: la de tranquil·litzar les mares de família. Aquelles bones senyores que des del fons de les comarques hagin enviat els seus fills a estudiar a Barcelona i que llegeixin el llibre de Planes, respiraran alliberades d'una inquietud mortal. Es diran que la salut dels xicots no corre un perill tan gran com es pensaven. Ni el pressupost familiar tampoc. (Guansé, 1931d)

El to irònic que traspua el text no enclou cap voluntat de banalització sinó, ben al contrari, un reclam perquè el públic s'acosti sense complexos a obres com aquesta. Perquè «sota la seva aparença frívola, lleugera, aquest llibre és dintre l'actual literatura catalana, un dels que més caracteritzen els nostres dies» (Guansé, 1931f).

Però el vector de modernitat en obres com *Nits de Barcelona* o de revistes com *D'Ací i d'Allà* i *Imatges* no és nou. Abans de la dècada dels anys trenta, el periodista tarragoní ha explorat aquesta via des d'alguns gèneres prosítics que, al seu parer, poden afavorir el consum llibresc en català. El juliol de 1928, Guansé obria l'article «Llibres de Moda» amb aquestes paraules:

Les biografies novel·lesques, els llibres de viatges d'un to superficial i literari, són els llibres del dia. Potser no sempre són molt ben documentats —i per això no sempre recomanables—; potser de vegades són escrits amb massa rapidesa, per a servir una comanda editorial... Tanmateix, aquestes vistes, aquests viatges, alleugerits de dades, de cites amb una erudició dissimulada, no encaparren gaire: el lector mitjà se'ls empassa sense esforç, i, de vegades, fins amb delectança. Cert que tot això no dona una cultura molt profunda, ni gaire precisa. Però cultiva i afina l'esperit, suggereix algunes inquietuds, alguns neguits, fins contribueix a fer més brillants, més amenes les converses...

Banalitat dels temps moderns?...

¡Ah! ¡Si ací tinguéssim una mica d'aquesta banalitat tan bescantada!

I afegia més endavant que «els llibres de literatura són, no solament una diversió immediata, sinó un mitjà d'enriquir la intel·ligència, de descobrir molts aspectes interessants de la vida i de fer-la esdevenir més intensa, més

plena de sentit i més amable». Si manquen lectors que sàpiguen apreciar-ne el valor, tampoc no hi ha escriptors capacitats per a escriure'n perquè, tal vegada, no és tan senzill com podria semblar. Així, conclou, potser aquest «transcendentalisme acartonat» de fer llibres feixucs i no pas lleugers «no és més que impotència disfressada» (Guansé, 1928b).

L'acostament de posicions entre la literatura i altres manifestacions culturals que fins ara s'havien desenvolupat al marge d'aquella és un dels fenòmens propis del moment. Però ja no es tracta només del periodisme, sinó de les fórmules prosístiques que mantenen un lligam més directe amb la realitat i, doncs, aporten un determinat valor sociocultural, com la biografia, els reportatges cinegètics, l'assaig polític o la literatura de viatges. L'impuls d'aquestes vies creatives per part de Guansé –i de tot un estol d'homes de lletres–, lluny de ser conjuntural, vol recompondre les bases d'un mercat editorial sostingut preferentment sobre la prosa.

■ 2 L'auge dels llibres de viatges

La defensa que fa Guansé de la literatura de viatges s'insereix de ple en aquesta estratègia cultural. Si a Catalunya el gènere es llegia en altres llengües, com el francès, ara cal fer l'esforç d'oferir-lo en català, en consonància amb «la moda de l'exòtic que viu Europa durant aquests anys» (Vallverdú, 1995: 104). Tal com constatava Josep M. de Sagarra el 1925, «en les literatures modernes els escriptors i els lectors tenen ganes de deixar l'alcova i la cuina i dedicar-se una mica a les fantasies de l'exotisme» (Sagarra, 1925a). L'afirmació està motivada per la literatura de Joseph Conrad, els llibres del qual obren la porta a la vida vibrant, a les passions, als sentiments heroics, a les emocions, i es contraposen obertament a la literatura del segle XIX, que l'autor qualifica de «cosa esbravada». Al capdavant, Sagarra està certificant una nova sensibilitat, una bona mostra de la qual és la diversitat de productes adscribibles al gènere viatger que es publiquen el mateix 1925: des de *Rússia*, de Josep Pla, fins a *Mandolines i babutxes*, de Vicenç Coma i Soley, turista i lletraferit blanenc, representant d'«una literatura d'època, amable, moralitzant i costumista» (Manent, 1979) en un moment en què la figura del viatger convencional comença a perdre terreny en favor del turista (Domènech, 1993; Riudor, 2008: 137–157).

Tot esclata, però, el 1926. A la ressenya d'*Impressions d'un viatge a Terra Santa*, de Francesc Blasi i Vallespinosa, Guansé confirma la nova afició:

Alegrem-nos, però, sobretot amb el seu il·lustre prologuista, el doctor Carles Cardó, que als catalans se'ns desvetlli l'amor a l'aventura i als viatges. Ahir era, en efecte, Rubió i Tudurí qui donava testimoniatge d'aquest desvetllament amb el seu llibre de *Caceres a l'Àfrica Tropical*. Avui són F. Blasi Vallespinosa i Maspons Anglesell. Benvinguts siguin els llibres d'aquests nobles viatgers que, sense ésser professionals, saben contar-nos, en un bell catalanesc, llurs impressions de viatge. Això, per a les nostres lletres, no significa altra cosa sinó retrobar l'antiga tradició. (Guansé, 1926b)

En primer lloc, Guansé certifica la vitalitat d'un gènere que, si no és del tot nou, gaudeix de gran popularitat. En efecte, tal com escriu Joan de Déu Domènech amb relació als llibres de viatges, «a partir de 1926, la producció es dispararà. En cinc anys es publiquen trenta-nou títols. Els cinc anys següents es continuarà a un ritme similar, amb vint-i-sis títols, cosa que fa que, de 1926 a 1935, se'n sumin seixanta-cinc» (Domènech, 1995: 9). Els pròlegs que escriuen respectivament Francesc Cambó i Carles Cardó a *Per les terres de Crist* (1926), de Joaquim M. de Nadal, i a l'esmentada *Impressions d'un viatge a terra santa* (1926) constitueixen una crida en tota regla per al conreu dels llibres de viatges. A més, remarquen la modernitat inherent d'una proposta creativa que posa de costat la literatura catalana i les grans literatures europees com la francesa, que gaudeixen d'una producció regular d'aquesta mena de llibres gràcies a Paul Morand, Blaise Cendrars, André Gide o Albert Londres.

En segon lloc, però, al text de la *Revista de Catalunya* Guansé ha parlat explícitament de «retrobar l'antiga tradició». A quina tradició es refereix? Més enllà d'escadusseres aportacions de viatgers lletraferits del segle XIX, o de les obres que podem situar dins la variant de la literatura excursionista (Garolera, 1998: 53–71), es pot dir que el repertori bibliogràfic de literatura de viatges anterior a 1926 és molt migrat (Domènech, 1995: 9; Bou, 1997: 14) i s'expressa sovint en altres llengües (Garolera, 1998: 39–51), fins al punt que cal demanar-se si hom pot parlar d'una tradició pròpia (Vallverdú, 1995: 103–104). Una bona part d'aquesta escassa producció, a més, està formada per relats de pelegrinatge, de marcada intenció documental i testimonial, com el *Dietari d'un pelegrí a Terra Santa* (1889), de Jacint Verdaguer. Potser l'exemple més destacable de la dècada anterior sigui el monjo benedictí Bonaventura Ubach i Medir, autor d'*El Sinai. Viatge per l'Àrabia Pètria, seguint les petjades d'Israel* (1913).

Molt probablement, doncs, per tradició el crític entén la figura d'Alí Bei, pseudònim de Domènec Badia. Els *Viatges* d'aquest aventurer del segle XVIII havien començat a publicar-se a l'editorial Barcino el 1926, amb pre-

faci de Nicolau M. Rubió i Tudurí, i Guansé se n'havia fet ressò des de la *Revista de Catalunya*:

La Col·lecció popular Barcino, ha publicat el primer volum dels viatges d'Alí-Bei El Abassi: *Tànger*. I cal dir que amb aquesta publicació presta un innegable servei a la cultura popular. Aquest llibre famós, hauria estat força oblidat entre nosaltres. Pocs lectors de les generacions noves el devien conèixer. Publicat de primer en francès, pel seu autor, el gran aventurer català Domènec Badia, és ben aviat traduït a l'alemany, a l'italià, a l'espanyol i al nostre idioma. El prestigi del llibre de Badia entre els homes de cultura, i ensem la seva popularitat, s'explica per la seva amenitat, per la seva absoluta objectivitat i pels vastos coneixements científics que l'autor demostrava posseir. Els viatges d'Alí-Bei són, no solament el llibre d'un viatger curiós, sinó també d'un savi. (Guansé, 1926c)

Més enllà de matisar la idea que aquesta obra pugui ésser, tota sola, constitutiva d'una tradició, interessa el conjunt de característiques que Guansé en destacava com a pols d'atracció d'un sector ampli de lectors: el caràcter popular, l'amenitat, la fidelitat en el retrat de la vida quotidiana o el component formatiu, entre d'altres. En posar de relleu aquests factors i no fer cap al·lusió als valors estètics del text, apel·lava de manera implícita a un públic que pogués sentir-s'hi interessat per raons extraliteràries.

En la mateixa línia apunta la menció a *Caceres a l'Àfrica Tropical* que podíem llegir a la ressenya d'*Impressions d'un viatge a Terra Santa*. Segons el tarragoní, l'obra de Nicolau M. Rubió i Tudurí dona el tret de sortida per al «desvetllament» de la literatura viatgera i cinegètica en els anys vint i, en paraules d'Albert Manent, «significà una novetat esclatant en el mercat del llibre català» (Manent, 1984: 18).² Apareguda el desembre de 1925, l'obra també havia estat ressenyada per Guansé el febrer de 1926 a la *Revista de Catalunya*, i si deixem de banda l'atenció dedicada el desembre de 1924 a *Visions d'Orient*, de Francesc Cambó, que no és pròpiament un llibre de viatges, el volum de Rubió i Tudurí fou per al crític «la primera obra que tenim d'aquesta mena», i afegia que, «tanmateix, no és un tímid assaig» tot destacant-ne la maduresa reflectida en el to i la intenció (Guansé, 1926a). Aquestes valoracions coincidien amb les de Josep M. de Sagarra, que parlava d'una «obra única en la nostra literatura» (Sagarra, 1925b), i les de Carles Soldevila, que des de la seva secció habitual de *La Publicitat* n'assenyalava el

2 Per a la trajectòria biogràfica, cultural i literària del menorquí, vegeu Quintana (2002). Dues aproximacions específiques a les aventures africanes de Rubió i Tudurí es poden trobar a Luna i Nogué (2008) i a Rosselló (2021: 201–218).

caràcter de llibre «únic en el seu gènere, sense precedents en la nostra literatura» (Soldevila, 1925).

Però Guansé anava més enllà que Sagarra i Soldevila. A partir dels trets definitoris de l'obra, li atribuïa un caràcter programàtic perquè perfilava els contorns d'aquest nou gènere dins les lletres catalanes, i afegia que Rubió i Tudurí «n'ha encertat completament el to». El llibre era escrit «en un llenguatge planer i cenyit, molt correcte, sense ornaments literaris», tenia capacitat descriptiva sense caure en l'excés, contenia apunts formatius («és sàviament alligador») i sabia fer-hi dominar l'acció per damunt de tot: «L'home d'acció hi predomina sempre. Se'l veu apassionat per l'aventura. Mai no es deix vèncer pel narrador, per l'artista» (Guansé, 1926a). Concloïa fent esment de la força i la vivacitat del text: «Hi ha en totes les pàgines d'aquest llibre una força bategant de joventut, una alegria de vida lliure i primitiva. Sembla respirar-s'hi a tot pulmó, l'aire embaumat i xardorós de la selva africana». Així, de manera semblant al que hem observat amb la ressenya de *Tànger*, d'Alí Bei, les virtuts de *Caceres a l'Àfrica tropical* apunten a la captació d'un lector general, més enllaminat pel contingut que no pel revestiment literari. Jordi Castellanos assenyala que *Caceres a l'Àfrica tropical* «poc tenia a veure amb la tradició catalana vuitcentista, amb la literatura de les societats d'excursions —amb la seva aparença científica— o amb les caceres pirinenques narrades per Carles Bosch de la Trinxeria. Tema i tractament representaven una novetat absoluta en la literatura catalana. Rubió havia sabut captar l'agilitat del periodisme modern i s'emparentava explícitament amb les narracions d'Édouard Foà o de Theodore Roosevelt» (Castellanos, 1998: 247).

Són, doncs, el caràcter innovador i la qualitat estètica els elements prioritaris que Domènec Guansé cerca en els llibres de viatges que van publicant-se. Però si és cert que la seva abundant floració contribueix a normalitzar-ne la producció, no ho és menys que les demandes de qualitat no s'acaben d'acomplir, perquè una gran part dels relats viatgers no estan escrits per professionals de la ploma. Al llarg de 1927, Guansé ho advertí en diverses ocasions: el mes de juny apunta amb lleus reserves que «la nostra literatura comença a produir llibres de viatges. La majoria d'aquests llibres no són d'homes de lletres, tanmateix. Llevat de Josep Pla, els nostres escriptors no viatgen. I aquests llibres d'escriptors ocasionals ens donen sovint la visió d'una literatura una mica freda potser, però objectiva i exacta de les coses. No tenim gaires quadros; però comencem a tenir fotografies documentals» (Guansé, 1927b). I el desembre rebla la idea:

D'un quant temps ençà, s'ha desvetllat entre nosaltres l'afició a escriure llibres de viatges. No són, però, en la majoria dels casos, d'escriptors professionals, els llibres que recentment s'han publicat d'aquesta mena. Són, simplement, de turistes intel·ligents, als quals ha plagut d'anotar, a manera de dietari, les seves impressions. Això pot significar alhora que hi ha cada dia més gent amb preocupacions artístiques i literàries i que la nostra cultura agafa cada dia un caràcter més eminentment pairal. (Guansé, 1927c)

Per una banda, és bo l'interès dels escriptors no professionals a deixar constància escrita de les experiències de descoberta estrangera, perquè naturalitzen una modalitat prosística que pocs anys enrere era pràcticament inèdita. Per una altra banda, però, cal una mínima exigència amb passavolants de la literatura com Francesc Maspons i Anglesell, Joaquim M. de Nadal, Antoni Serès o Josep M. Guilera i Albinyana, entre d'altres. Entre 1926 i 1930 proliferen les declaracions alertant d'aquesta circumstància. Tomàs Garcés, per exemple, expressa reticències molt semblants a les formulades per Guansé, i així, tot i constatar l'esclat de la literatura de viatges com un pas endavant cap a la normalització, no veu amb bons ulls que sigui conreada per escriptors no professionals mancats de «temperament literari» (Garcés, 1927). El 1929, Just Cabot, des de *Mirador*, després d'haver recordat que «el senyor que viatja no té l'obligació de fer literatura, ans bé l'obligació de no fer-ne», destaca que «ací, la majoria de casos, tret potser dels llibres d'En Pla, la literatura de viatges ha estat obra d'aficionats» (Cabot, 1929). I Manuel de Montoliu, després d'un *incipit* entusiasta amb la voga dels llibres de viatges —els quals «representen i signifiquen un nivell de normalitat en el camp de la cultura literària d'un poble»— dedica bona part del seu article a *La Ven de Catalunya* a retreure a l'autor d'*A través del Pròxim Orient* «una lamentable negligència en tot el que es refereix a la correcció lèxica i gramatical i àdhuc lògica del llenguatge», així com el to planer i col·loquial i, en definitiva, la manca de sentit literari (Montoliu, 1930).

A més, hi ha un altre factor que no es pot obviar. El reclam per la diversificació enclou una temença habitual que té a veure amb els mercats en altres llengües, i que Guansé expressa així el maig de 1927:

El nostre arbre de la ciència té de donar tota mena de fruits, si no volem que sigui una planta parasitària, ridícula i raquítica. Ja s'ha dit que per tenir un públic integral, cal tenir una producció integral també. El lector que no trobi un gènere determinat en la nostra literatura, el buscarà en la literatura aliena. Des d'un punt de vista pairal, fóra, doncs, perillós que determinades branques de la nostra producció esdevinguessin estèrils. I, encara, que se'ns permeti en aquest sentit una altra remarca. A voltes, l'obra lleugera és, per als lectors, el camí de l'obra difícil. Molts no llegirien la *Divina Comèdia*, si la rialla grassa de Boccaccio no els hagués acostumat abans a llegir. (Guansé, 1927a)

Malgrat aquests dos riscos —manca de professionalisme dels autors i competència de les editorials castellaneres i franceses—, el discurs guansenià és favorable al nou gènere, sobretot perquè acaben prevalent els factors sociològic i idiomàtic. El gener de 1928, Guansé reprèn la qüestió de la professionalitat dels que es consagren a la literatura de viatges, ara amb una mirada positiva. Ben mirat, apunta, que el pes del conreu d'aquests llibres sigui assumit per lletraferits ocasionals pot afavorir l'acostament d'un públic no especialitzat, atret per la percepció de modernitat amb què aquells són llegits pel sol fet d'haver conegut indrets remots (el qualificatiu de «cosmopolites» aplicat als escriptors així ho testimonia):

Fa temps que hem pogut remarcar com la literatura de viatges torna a ésser cultivada entre nosaltres. La majoria de llurs autors no són, però, professionals. Això, tanmateix, des de certs punts de vista, fa encara més goig: el goig de veure com aquests escriptors cosmopolites, posats en contacte amb les gents i les cultures més diverses, no senten cap mena de desarrelament i segueixen emprant, sense cap mena de vacil·lació, ans amb naturalitat i gràcia, l'idioma pairal. Això parla molt a favor de la nostra normalitat literària i fins de l'existència d'un públic per acollir aquesta mena de treballs. (Guansé, 1928a)

Com s'ha pogut observar, una de les constants dels diversos discursos crítics relatius a la literatura de viatges és l'allunyament respecte de les fórmules narratives fictionals, factor que ha contribuït a fer-ne un dels models prosístics de moda. Des de la talaia del «Breviari Crític», Manuel de Montoliu assenyala que «la nostra literatura comença ja a ésser rica de publicacions que tenen per finalitat reflectir pura i simplement la vida en tots els seus caires». Després de valorar les obres de Joan Marín Balmas i Francesc Blasi Vallespinosa, afegeix:

La freqüència actual entre nosaltres d'aquesta mena de publicacions i l'èxit que obtenen són símptomes clars d'un fet que és ja típic en el món contemporani. Creix de dia en dia per tot el món l'interès dels escriptors i del públic per aquest gènere de viatges, biografies i memòries, això és, per aquella literatura que té per únic i exclusiu objecte la reproducció fidel de la vida. El món sembla ja cansat i enutjat de la «bella» literatura. La bellesa no té gaire interès per al món modern. (Montoliu, 1929)

En un cert sentit, el valor més eficaç dels llibres de viatges és la veritat documental. Tot comentant l'obra de Josep M. Pallejà *Sobre la pista de les animals salvajes* (1932), Guansé escriu que «l'autor hi ha emprat un to planer de conversa, i ha defugit tota exageració novel·lesca. En té prou certament amb la veritat que sembla resplendir en tots els episodis que narra per interessar el lector. Altrament això dona al seu volum aqueix valor documental tan estimat i recercat en la literatura i en el film a la moda» (Guansé, 1932).

Tanmateix, els llibres de viatges deuen molt a la «bella» literatura de què parlava Montoliu. Més enllà del component d'aventura inherent a tot periple, la narració d'un viatge permet explicar una experiència vital amb les tècniques i recursos propis de la ficció: des de la lògica causal i l'itinerari individual d'un personatge seguint l'ordre cronològic, fins al tractament retòric de la realitat exòtica, passant –en els casos més elaborats– per la introducció d'elements simbòlics i significatius destinats a la cohesió textual. Enric Bou (1997: 16–17) parla de «contaminació» amb altres formes prosístiques, i refereix algunes característiques pròpies de narrar l'«experiència del viatge». Al capdavant, la hibridació entre gèneres, lluny de ser un símptoma d'estancament o desorientació, és un factor que apunta directament a la superació dels motlles prosístics tradicionals, i obre alguns camins creatius que a partir de la dècada dels anys trenta seran perfectament detectables en el panorama literari autòcton. Guansé, ben conscient d'això, no renuncia a exigir un mínim d'elaboració tècnica, fins i tot a textos no destinats d'antuvi a un consum literari. Altrament, hi ha el perill de no transcendir la mera constatació de la realitat, tal com escriu el maig de 1936 a propòsit d'*Hores africanes*, llibre autobiogràfic de Josep M. Casas Homs: «el perill del realisme és, sobretot, que l'escriptor massa servil a aquesta realitat no la sàpiga trasmudar en matèria poètica: transmutació indispensable àdhuc en una biografia, si volem que aquesta biografia tingui un real valor d'obra literària, d'obra d'art» (Guansé, 1936).

■ 3 Les fites d'Aurora Bertrana i Enric Blanco

La irrupció d'Aurora Bertrana en el gènere, el desembre de l'any 1930, amb *Paradisos oceànics* consolida l'escriptora com un dels noms més destacats del panorama lletrat. Bertrana es percebuda de seguida com un referent ineludible de la modernitat, percepció reforçada, a més, per la condició femenina en un context sociocultural receptiu a la integració activa de les dones en la vida del país (Real, 2006: 255–281). Domènec Guansé ja havia fet notar la importància de l'obra a la fi de 1929 (cal recordar que algunes pàgines del llibre havien aparegut a la premsa, amb la consegüent creació d'expectatives en el públic), en uns termes reveladors de la novetat que aportava l'escriptora:

Aurora Bertrana, entre les escriptores joves d'avui, és la que porta un interès més viu en la seva obra; és la millor preparada, si no universitàriament, de cara a la vida, que és el que convé per a la literatura que cultiva. Basta, per adonar-se del que diem, els reportat-

ges publicats al *D'Ací i d'Allà*. Reportatges en els quals, ultra un estil vivíssim, hem pogut admirar un esperit obert, sense casolanismes. Aurora Bertrana, per la seva manca de limitacions, pel seu sentiment liberal de la vida, podria ésser tant una escriptora d'ací, una escriptora a París. (Guansé, 1929)

En tornar a referir-s'hi dos anys més tard, Guansé es reafirma en la mateixa concepció, ara ja amb la perspectiva del coneixement superior a què ha arribat sobre Bertrana gràcies a l'activitat pública:

Em fa l'efecte que amb ella, per primera vegada, una escriptora catalana parla des de la premsa amb un to cosmopolita i desimbolt. Ha viatjat molt i potser això li ha llevat el casolanisme i la timidesa. Pot parlar de tot sense hipocresia i, encara que sigui molt femenina en els seus sentiments i en les seves idees, no us dona mai la impressió d'haver estat educada en un convent. Així, els seus articles, el mateix que a Barcelona, podrien cotitzar-se a qualsevol altre centre de producció literària. (Guansé, 1931e)

Les ressenyes o comentaris guansenians a *Paradisos oceànics* van en aquesta línia ponderativa que activa diversos factors: a banda de les virtuts literàries, es posa de relleu el valor sociològic de la producció de Bertrana, lligada indistriablement a una concepció molt personal del fet cultural i a un compromís polític i social explícit (Real, 2008).

El desembre de 1930, quan *Paradisos oceànics* ja ha vist la llum, Guansé insisteix en la modernitat de l'escriptora, manifestada en el desig d'independència i el rebuig dels convencionalismes, elements que sobten «en el nostre món femení, més aviat decantat al casolanisme, sense altra defensa, generalment, que la hipocresia i la simulació». Per al tarragoní, Bertrana és capaç de copsar la vida tan diferent que es desenvolupa en les llunyanes contrades polinèsies, i aporta «un llibre que entretindrà els nostres ocis de civilitzats» i excitarà «la nostra imaginació, la nostra curiositat i els nostres neguits» (Guansé, 1930d).

Un dels aspectes més importants que obres com aquesta poden aportar és la qualitat literària. És precisament a propòsit de Bertrana que aquest factor pren cos en el discurs teoricocrític de Guansé, fins al punt d'esdevenir un lloc comú quan escriu sobre relats de viatges. La proposta bertraniana transcendeix els límits habituals d'aquesta mena d'obres a Catalunya ateses les innegables dosis d'interès i qualitat. L'obertura d'una nova ressenya sobre *Paradisos oceànics* resulta molt il·lustrativa en aquest sentit, en situar Aurora Bertrana dins una tradició molt concreta i en assenyalar una continuïtat amb l'etapa anterior pel que fa a la consideració del gènere:

Recentment han estat publicats una pila de llibres de viatges entre nosaltres. Això, no obstant, no ens pot donar ni la il·lusió de tenir una literatura semblant a la que els escriptors del tipus Paul Morand cultiven a França. Els nostres han estat escriptors ocasionals que la fortuïtat d'un viatge els ha fornit una primera matèria susceptible de desvetllar el nostre interès. Els al·ludits escriptors francesos són escriptors de raça, continuadors, en certa manera, de la tradició romàntica iniciada per Bernardin de Saint Pierre. Per a ells el viatge no és pròpiament la finalitat, ans l'estímul d'unes facultats literàries. Entre nosaltres, modernament, aquest tipus d'escriptor no l'ha realitzat més que Josep Pla. (Guansé, 1931a)

L'esment a Josep Pla no és casual. Per identificació, atribueix a l'obra de Bertrana una personalitat equiparable a les aportacions de l'empordanès, el qual, tot i haver desaparegut gairebé del tot dels articles de Guansé, tornarà a fer-hi acte de presència uns anys més tard justament amb *Viatge a Catalunya* (1934). Com Pla, doncs, també Bertrana posseeix un «veritable temperament d'escriptor»; a l'interès sociològic, hi suma l'escreix diferencial d'interès literari. Aquesta de *La Publicitat* constitueix, de fet, la ressenya en què obra i autora se sotmeten a un judici netament artístic:

No és la matèria prima en una obra artística allò que interessa, sinó el sentiment que desvetlla en l'artista les seves reaccions. Tota altra cosa serà documentació, ciència, història, el que es vulgui. Però la literatura és sempre feta a base de la pròpia substància de l'esperit de l'escriptor. (Guansé, 1931a)³

L'extensa recepció que fa Guansé de l'escriptora gironina no és un fet casual ni determinat només per l'actualitat bibliogràfica. En la producció bertraniana conflueixen diversos vectors com la modernitat, la feminitat, la mirada catalana a l'exòtic, la recerca d'un públic no especialitzat o el tractament literari dels llibres de viatges, que perfilen d'una manera molt exacta el tipus de valoracions posteriors que Guansé dedicarà a altres obres semblants.⁴ Un exemple clar és el llibre *Boston-Barcelona* (1930), d'Enric Blanco, ressenyat a *D'Ací i d'Allà* el novembre de 1930 i a *La Rambla* el gener de 1931, coetàniament a la recepció de *Paradisos oceànics*. *Boston-Barcelona* feu forrolla en el moment d'aparició per totes les circumstàncies extraliteràries

3 Vegeu encara un altre comentari, que insisteix en arguments ja exposats, a Guansé (1931c).

4 Marta Vallverdú (1995: 105) determina dues actituds envers l'exòtic. Considera Bertrana arrengrada amb una «concepció més tradicional de l'exòtic, d'arrel romàntica, que pren més força a Catalunya», i no pas amb l'«exotisme novel·lós, que podríem anomenar cosmopolita, el qual és assimilat a modernitat, com a afirmació de la societat occidental dinàmica».

que envoltaren la gènesi del viatge i la composició de l'obra. El primer dels textos s'ocupa només circumstancialment del llibre, i centra l'interès en una altra qüestió. L'aventura d'Enric Blanco és un bon motiu per reflexionar, molt intencionadament, sobre el paper de la dona en la societat. D'una banda, Guansé focalitza de manera clara un sector del públic que cal formar i que resulta especialment sensibilitzat pel que fa a les manifestacions socials de la modernitat; de l'altra, dona a entendre que en la recepció d'aquesta mena d'obres intervenen factors no exclusivament literaris o artístics. Si Enric Blanco ha estat criticat per emprendre una aventura temerària amb tota la família, és perquè hom s'ha forjat una concepció casolana de la vida: «Nosaltres hem volgut que les nostres dones fossin casolanes, com més casolanes millor. Doncs bé: ella ha acabat per saturar de casolanisme el nostre viure. Ha fet que tots els nostres gustos fossin casolans». Ateses les privacions de llibertats, drets i d'accés a l'educació i la lectura que han sofert després de generacions, continua Guansé, no resulta sorprenent que «elles reaccionin avui, per la seva banda, contra tot allò que pot excitar la nostra imaginació» i que l'esperit d'aventura no els cridi l'atenció. Per tot plegat, la gesta de Blanco és encara més digna d'admiració i «ens dona el remei per reaccionar contra el nostre casolanisme». I per això Guansé advoca perquè «no tinguem por de fer-la participar de les nostres angoixes, dels nostres perills. Fet i fet elles ens estimaran més si comprenen les dificultats i el valor dels nostres èxits» (Guansé, 1930c).

Cal remarcar la connexió evident entre aquestes valoracions i les de *Paradisos oceànics*, en què feia esment d'un esperit «sense casolanismes», així com de la necessitat de modernitzar un món femení caracteritzat per aquest mateix «casolanisme». Obres com les de Bertrana o Blanco combaten, precisament, el localisme que en alguns aspectes enrareix la literatura catalana. Ambdós llibres connecten amb les inquietuds pròpies de la vida moderna, entre les quals hi ha, no cal dir-ho, la presència normalitzada de la dona en la vida pública o el viatge com a via de coneixement d'altres cultures. La consideració envers Blanco i Bertrana fixa conceptualment les dues maneres de concebre la literatura a través de la confrontació semàntica entre el «casolanisme» i el «cosmopolitisme», adjectiu que atribuirà als dos autors esmentats, però no pas als altres escriptors de llibres de viatges de què s'ha anat ocupant.

Des de *La Rambla*, en canvi, la connexió que Guansé estableix entre Aurora Bertrana i Enric Blanco es basa en consideracions literàries i estètiques. El crític fa un elogi entusiasta de *Boston-Barcelona*:

Sentim una certa malfiança per tots els llibres ocasionals, relats de viatges i d'aventures fets pels seus protagonistes quan aquests no són ni tenen temperament d'escriptor. I que no se'ns digui que en tals llibres hi ha més vida i menys literatura. Acostuma, precisament, a esdevenir al revés. Ara que l'abundor de literatura, en tals casos, és dolenta. És una literatura de frases fetes i de llocs comuns. Fins és fàcil d'observar que l'essència mateixa de les coses que volen narrar s'escapa als seus autors. Us diran, per exemple, que han sentit una gran emoció; no sabran definir-la. ¿Se la defineixen, en realitat, ells mateixos?... I és que ésser escriptor –que no és precisament tenir l'ofici d'escriptor– no és altra cosa que objectivar aquells sentiments, aquelles idees que els altres homes no senten més que obscurament, que no perceben més que en estat de nebulosa. (Guansé, 1931b)

El fragment, extret del començament de l'article, serveix també per introduir una qüestió d'ordre estètic: com més ben travat estigui el text des d'un punt de vista compositiu i estructural, més veraç resultarà. La veritat, doncs, associada a l'elaboració literària. Quan els escriptors *amateurs* volen fer literatura, no en treuen sinó un text de peu forçat, poc creïble; Blanco, en canvi, com Bertrana, sap conjuminar l'aventurer i el literat de manera equilibrada.

Per altra banda, «casolanisme» no significa renunciar a la catalanitat. De fet, la catalanitat desacomplexada pot ésser també una forma de modernitat, tal com havia demostrat el 1926 Rubió i Tudurí, que havia incorporat al gènere d'aventures africanes «una perspectiva, la catalana, que afeïdia al típic cazador inglés la ironía del barcelonés» (Castellanos, 1991). I és aquesta, per a Guansé, la gran aportació del nou lliurament de Rubió, *Sahara-Níger* (1932):

La literatura de viatges forma avui una branca frondosa en totes les literatures que s'estimen, en totes les literatures realment vitals. I l'Àfrica, precisament, és el país que fa segregat potser més literatura. A Catalunya, en canvi, els llibres de viatges són escassíssims. I n'hi ha alguns que no mereixen tan sols el nom de llibre. Són purs esplais d'un senyor que ha tingut l'avinentesa de visitar alguns països amb un cert confort, i en els quals no ha vist res que no sigui perfectament enregistrat al Baedeker. Rubió i Tudurí, amb el seu llibre *Caceres a l'Àfrica Occidental* [sic], publicat fa uns quatre anys i avui amb *Sahara-Níger*, fa entrar per primer cop l'Àfrica a la literatura catalana actual. I dic actual per record d'Alí-Bey, llibre ben català a despit d'haver estat escrit en un altre idioma. Els lectors de Rubió i Tudurí veuran per primera vegada el desert i la selva africana al través d'unes retines i d'un temperament catalans. (Guansé, 1933a)⁵

5 Per a un acostament ampli i divers als llibres de viatgers, turistes i aventurers catalans a l'Àfrica, vegeu Garcia Ramon (2008).

En la mateixa ressenya, Guansé posarà de relleu un dels trets característics d'aquest gènere com és el component formatiu entre el públic lector, tal com ja havia destacat a propòsit de les revistes d'actualitat. En un sentit semblant a allò que havia definit com a «valor documental» dels llibres de viatges, el crític assenyala que la connexió d'aquests relats aventurers amb la realitat extratextual és tota una altra que la de les obres de ficció *tout court*. Considera que volums com *Sàhara-Níger* poden contribuir a modificar l'esperit del lector, i en aquest cas concret, poden fer-ho combatent el casolanisme, com en els casos d'Aurora Bertrana i Enric Blanco. Així, el llibre de Rubió i Tudurí no relata cap proesa heroica des del punt de vista esportiu, però

és una proesa important des del punt de vista català, car és la primera vegada que uns catalans l'escometen: és la primera vegada que el pavelló de Catalunya travessa de dalt a baix aquelles terres desèrtiques. I potser en bona part el fet que el desert fos encara verge per als catalans ha contribuït a què Rubió triés aquesta ruta.

Els catalans en altres èpoques havien tingut molt avivat el gust per l'aventura. Avui, en canvi, l'aventura no ens tempta gaire. [...]

Com Rubió i Tudurí, no crec que els barcelonins ni els catalans en general siguin particularment porucs. Però el cert és que en la nostra vida hi ha un excés de casolanisme, de por a l'imprevist i a l'aventura, o –per dir-ho amb un modisme ben nostre– de por de morir vestits. Però potser aquesta feblesa dels catalans d'avui, que no ha estat una feblesa de sempre, i que no és, doncs, una constant del nostre caràcter, s'explica pel fet de no tenir una marina ni una aviació militar o civil importants, de no tenir una gran indústria automobilística, ni tan sols una indústria cinematogràfica, i fins per haver-nos incorporat amb un cert retard al deportisme internacional, i ni haver tingut un estat propi que fomenti aquestes coses, que són les coses que promouen avui el gust i la vocació per l'aventura. És ben possible que sigui aquesta manca d'estímul la causa que el nostre tarannà aventurer hagi minvat i que avui escoltem amb massa complaença les veus de totes les mamàs i de totes les tietes, i fins de les mullers ensinistrades als col·legis de monges, que ens aconsellen de defugir els perills i de sortir de casa amb tapaboques. (Guansé, 1933a)

■ 4 Coda

El mes de març de 1934, Joan Teixidor exposa, en la ressenya d'una obra francesa de viatges, que la moda sembla haver passat:

Es pot dir una mica caduc el moment dels llibres de viatges. Aquesta literatura, almenys en el seu sector més clàssic i més estrictament narratiu, rebé una ensopegada gairebé mortal amb la divulgació del cinema. El document gràfic abassegà fàcilment tot un camp considerable. Nova forma de coneixença que reunia cent avantatges: precisió, netedat, objectivitat. Plaer dels ulls assequible a tothom. Altrament, aquella desconei-

vença total del món originadora d'un interès aferrissat ha desaparegut. Ara tothom té una idea bastant acceptable de tot el que no veu i els viatgers no poden fer descobriments. (Teixidor, 1934)

D'una banda, s'ha perdut el component de novetat característic dels anys anteriors, i de l'altra, el cinema és al darrere de la pèrdua d'embranchida del gènere. Però més enllà de les causes específiques que provoquen el declivi de la literatura de viatges —i sense entrar a valorar l'exactitud de l'afirmació, atès l'èxit considerable d'aquestes publicacions al llarg de la dècada dels anys trenta—, hi destaca la consciència del tipus de públic al qual han anat adreçats tradicionalment aquests productes: un lector mitjà, no especialitzat i tampoc gaire interessat per la narrativa en general (l'al·lusió al sotrac del gènere en el mode «més estrictament narratiu» és reveladora en aquest sentit). Teixidor, com Guansé, té molt clar que aquesta literatura contribueix a la captació d'un públic que demanda noves formes d'entreteniment.

Pocs mesos més tard, des de *La Publicitat*, Ramon Pei lamenta el casolanisme d'una certa literatura de viatges feta a Catalunya perquè no esperona el públic a viatjar. Posa com a exemples altres viatgers «catalans» que sí que han reeixit a transmetre tota l'emoció del viatge i l'aventura, als quals qualifica d'«aventurers contemporanis» (i cita específicament, entre d'altres, l'occità Henry de Monfreid). La literatura de viatges que està «de moda a tot el món» viu una mala època a Catalunya, i afegeix:

Autors que deuen la fama a viatges que realitzaren en els primers temps, s'han ensopit en un periodisme o en un burocratisme de criar panxa. [...] Si a Catalunya existís una literatura de viatges bona i abundant, qui sap si, un bon matí, aquell senyor que cada diumenge se'n va a Castelldefels, amb bitllet d'anada i tornada, agafaria les maletes i se n'aniria a Sumatra o a Java. (Pei, 1934).

A partir de 1934, l'atenció envers els llibres de viatges decau clarament. Domènec Guansé, sempre amatent a l'actualitat editorial, se n'ocuparà cada cop més escadusserament. L'obra de Josep Lleonart *De viatge*, per exemple, li permet traçar una tipologia sobre el gènere prou aclaridora del baix literari amb què ha tendit a llegir-lo en els darrers anys:

Hi ha, essencialment, dues menes de llibres de viatges. Aquells que ens descriuen objectivament el que l'autor ha vist, que reflecteixen els costums, el caràcter d'un poble, la forma de la pedra feta ciutat, i aquells que, subjectivament, no fan sinó descriure les reaccions que en l'esperit de l'autor produeixen els nous ambients per on passa.

Els primers d'aquests llibres són llibres utilitaris. En la majoria dels casos preferim, però, els àlbums de fotografies. Els segons són llibres que entren dintre la categoria de pura creació literària. (Guansé, 1935)

L'absència gairebé total de ressenyes dedicades a la prosa de viatges després de 1936 indica que la moda potser ja ha passat, i que el gènere no ha acabat d'arrelar amb prou força per resistir els embats de la incertesa editorial. Les circumstàncies històriques i polítiques, a més, imposen un lligam amb la realitat bèl·lica i revolucionària poc favorable a l'evasió enllà dels oceans. Tanmateix, la literatura viatgera ha deixat algunes mostres de primer ordre a Catalunya, ha creat un pòsit que germinarà a poc a poc amb el pas dels anys, i sobretot ha enrobustit allò que Domènec Guansé trobava a faltar l'any 1926: una tradició. ■

■ Bibliografia

- Bou, Enric (1997): «L'art del viatger: el cas de Josep Pla», *L'Aiguadolç* 23 (primavera), 13–22.
- Cabot, Just (1929): «El prestatge de *Mirador*. Joan Marín Balmas: *De París a Barcelona passant per Honolulu*», *Mirador* 10 (4-IV), 4.
- Castellanos, Jordi (1991): «Una literatura para la tolerancia», *La Vanguardia [Cultura]*, (5-II), 5.
- (1998): «Nicolau M. Rubió i Tudurí: una illa en el desert», in: *Intel·lectuals, cultura i poder*, Barcelona: La Magrana, 244–271.
- Domènec, Joan de Déu (1993): «Fisiologia del turista. En el centenari de Vicenç Coma i Soleyl», *Serra d'Or* 403–404 (juliol–agost), 43–44.
- (1995): *Mirant enfora. Cent anys de llibres de viatges en català*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Doria, Sergi (2004): *Imatges 1930. Barcelonins i moderns*, Barcelona: La Campana / Ajuntament de Barcelona.
- (2007): «Els cent vuitanta dies de Josep M. Planes a *Imatges*», *Tripodos* 20, 103–110.
- Garcés, Tomàs (1927): «Viatges», *La Publicitat* (19-V), 1.
- Garcia Ramon, M. Dolors / Nogué, Joan / Zusman, Perla (ed.) (2008): *Una mirada catalana a l'Àfrica. Viatgers i viatgeres dels segles XIX i XX (1859–1936)*, Lleida: Pagès.

- Garolera, Narcís (1998): *L'escriptura itinerant. Verdaguer, Pla i la literatura de viatges*, Lleida: Pagès.
- Guansé, Domènec (1926a): «Caceres a l'Àfrica Tropical, de N. M. Rubió», *Revista de Catalunya* 20 (febrer), 207–208.
- (1926b): «Altres llibres», *Revista de Catalunya* 24 (juny), 666–667.
- (1926c): «Viatges d'Alí-Bey El Abassi», *Revista de Catalunya* 27 (setembre), 320.
- (1927a): «Del silenci», *La Nova Revista* 5 (maig), 89.
- (1927b): «Per les terres de Crist, de J. M. de Nadal», *Revista de Catalunya* 36 (juny), 639.
- (1927c): «Tot donant la volta al món, d'Antoni Serés», *Revista de Catalunya* 42 (desembre), 655.
- (1928a): «Més llibres de viatges», *Revista de Catalunya* 43 (gener), 86–87.
- (1928b): «Llibres de Moda», *La Nau* (30-VII), 1.
- (1929): «La Natura verge», *La Nau* (15-X), 1.
- (1930a): «Imatges», *La Rambla de Catalunya* 12 (16-VI), 11.
- (1930b): «A propòsit d'Imatges», *La Publicitat* (30-VII), 5.
- (1930c): «Heroisme en família», *D'Ací i d'Allà* 155 (novembre), 365.
- (1930d): «Aurora Bertrana», *La Rambla de Catalunya* 40 (29-XII), 8.
- (1931a): «Paradisos oceànics, d'Aurora Bertrana (Edicions Proa)», *La Publicitat* (6-I), 6.
- (1931b): «L'exemple del capità Blanco Alberich», *La Rambla de Catalunya* 42 (12-I), 11.
- (1931c): «BERTRANA, Aurora. – *Paradisos oceànics*. Edicions Proa», *Revista de Catalunya* 66 (febrer), 179–180.
- (1931d): «Un llibre divertit», *La Rambla* 66 (4-V), 6.
- (1931e): «Les dones i les lletres», *La Rambla* 69 (25-V), 12.
- (1931f): «PLANES, Josep M. – *Les nits de Barcelona*. – Llibreria Catalònia», *Revista de Catalunya* 70 (juny), 554–555.
- (1932): «Notes bibliogràfiques. *Sobre la pista de los animales salvajes (Cacerías en África Oriental)*, de Josep M. de Pallejà. – Edicions Iberia», *La Publicitat*, (15-XII), 6.
- (1933a): «Sahara-Níger, de N. M. Rubió i Tudurí», *La Rambla* 156 (2-I), 2.

- (1933b): «Els llibres nous. D'Ací i d'Allà (Estiu 1933)», *La Publicitat* (26-VII), 4.
- (1935): «*De viatge* de Josep Lleonart (Quaderns Literaris)», *La Publicitat* (24-VII), 4.
- (1936): «Hores africanes», *La Rambla* (27-V), 3.
- Isarch, Antoni (2021): *El batec de l'època. Domènec Guansé i el periodisme (1918–1936)*. Pròleg de Francesc Foguet i Boreu, Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili.
- Luna, Antoni / Nogué, Joan (2008): «Nicolau Maria Rubió i Tudurí: safaris, ralis i jardins», in Garcia Ramon / Nogué / Zusman (ed.), 201–219.
- Manent, Albert (1979): «Coma i Soley, un escriptor blanenc», *Serra d'Or* 242 (novembre), 16.
- (1984): «Nicolau Maria Rubió: l'home i l'escriptor», in: *Escriptors i editors del Nou-cents*, Barcelona: Curial.
- Montoliu, Manuel de (1929): «Dos llibres de viatges», *La Veu de Catalunya* (23-IV, matí), 5.
- (1930): «Joan Fàbregas. *A través del Pròxim Orient*. Llibreria Catalònia», *La Veu de Catalunya* (20-XII, matí), 5.
- Pei, Ramon (1934): «Literatura catalana de viatges. Invitació al viatge», *La Publicitat* (14-VI), 2.
- Quintana, Josep M. (2002): *Nicolau M. Rubió i Tudurí (1891–1981). Literatura i pensament*, Barcelona: Institut d'Estudis Menorquins / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Real Mercadal, Neus (2006): *Les novel·listes dels anys trenta*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2008): «Periodisme i literatura: Aurora Bertrana», *Caplletra* 45 (tardor), 9–31.
- Riudor, Lluís (2008): «Entre la curiositat i el plaer: del viatger al turista o la mutació d'una espècie», in Garcia Ramon / Nogué / Zusman (ed.), 137–157.
- Rosselló Bover, Pere (2021): «La literatura autobiogràfica a les Balears. Dos escriptors menorquins: Nicolau M. Rubió i Tudurí i Antoni Moll Camps», in: *Sobre viatges i memòries. Llorenç Villalonga i altres escriptors*, Barcelona / Palma: Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Publicacions UIB, 195–227.

- Rucabado, Ramon (1930): «Les imatges d'En Josep M. de Sagarra», *Catalunya Social* 471 (5-VII), 451–452.
- Sagarra, Josep M. de (1925a): «Exotisme», *La Publicitat* (3-II), 1.
- (1925b): «Caceres a l'Àfrica tropical», *La Publicitat* (13-XII), 1.
- Soldevila, Carles (1925): «Caceres a l'Àfrica tropical», *La Publicitat* (19-XII), 1.
- Teixidor, Joan (1934): «Els llibres nous. À travers les terres et les mers du monde de S. E. Chable (Maison du Livre Français, Paris)», *La Publicitat* (18-III), 2.
- Vallverdú, Marta (1995): «Una visió de l'exòtic en els llibres de viatges: *Els paradisos oceànics* d'Aurora Bertrana», *Els Marges* 52 (març), 103–114.
- Antoni Isarch Borja, Universitat de Barcelona, Departament de Filologia Catalana i Lingüística General, Gran Via de les Corts Catalanes, 585, E-08007 Barcelona, <aisarch@ub.edu>, ORCID: 0000-0002-7446-6677.